УДК 329.13(497.1)“1944/1945“(093.3)
329.71(497.1)“1944/1945“(093.3)
32:929 Московљевић М.(093.3)

Др Момчило ИСИЋ

УЛАЗАК САВЕЗА ЗЕМЉОРАДНИКА У ЈЕДИНСТВЕНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ФРОНТ*

Апстракт: Рад представља покушај да се прикаже ток приступања Савеза земљорадника Јединственом народноослободилачком фронту (ЈНОФ) и истакну његове особености, првенствено на основу дневничких белешки Милоша Московљевића, једног од истакнутих лидера Савеза земљорадника.

Кључне речи: Савез земљорадника, ЈНОФ, Србија, НОП, КПЈ

Интезивирањем Народноослободилачког покрета (НОП) на подручју Србије од лета 1944. године, „када Британци, још увек, заступају тезу о одвојености партизанског покрета од народа у Србији“ и када се врше свеобухватне припреме за сазивање Главног народноослободилачког одбора Србије, заправо Антифашистичког већа народног ослобођења Србије,[1] Комунистичка партија форсирано ради на организацији Народноослободилачког фронта у Србији као демократске базе „институционалног система НОП-а“. Са основним задатком да оствари јединство читавог народа у борби против окупатора и његових помагача, односно да уједини све демократске елементе без обзира на политичку припадност, да створи монолитну, свеобухватну, а не коалициону организацију, Народноослободилачки фронт мења и име у Јединствени народноослободилачки фронт (ЈНОФ).[2]

Нацрт основа народноослободилачког фронта Србије, израђен у августу 1944. године, „третира народноослободилачки фронт као покрет за ослобођење земље и изградњу Демократске федеративне Југославије“. Одбацујући „промене друштвено-економске структуре и посезање у приватну својину“, што је Фронту приписивала „пропаганда контрареволуције“, Нацрт је потирао „пароле непријатеља да ће се успостављањем власти

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Branko Petranović, „Jedinstveni narodnooslobodilački front (JNOF) – poreklo i karakter“, *Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine*, Simpozijum u povodu 30. obljetnice III zasjedanja ZAVNOH-a, Zagreb, 1976, str. 171.

2 Драгољуб С. Петровић, *Од Народног фронта до једнопартијског система*, Београд, 1997, стр. 123–137.

народноослободилачког покрета српски сељаци експроприсати и њихови поседи подвргнути колективним формама власништва и управљања“, позивајући у редове Народноослободилачког фронта „и припаднике грађанских партија спремне да се боре против фашизма и за ослобођење земље“.[3]

Институционализовање Народноослободилачког фронта представљало је, у ствари, „политички компромис вођства револуције са деловима југословенске буржоазије окупљене око Шубашићеве емигрантске владе, до којег је дошло под притиском међународних чинилаца, који су диктирали вођству револуције у Југославији“ да, „ради њене међународне `легализације`, прихвати слободу политичког деловања и страначког организовања грађанских снага и у новој револуционарној држави“.[4]

Крајем лета 1944. Покрајински комитет КПЈ за Србију оценио је да су резултати у стварању организација ЈНОФ-а врло добри и да је то знак спремности народа да активно учествује у новој власти. Сматрало се да ће можда само Драгољуб Јовановић поставити питање да Народна сељачка странка (НСС) уђе у Фронт као самостална партија,[5] а да „бивши посланици радикалне, демократске и земљорадничке странке не постављају такво питање“, да су неки чак прекинули и сваку везу са својом партијом, а неки се осећају још привезани за њу, али су спремни да уђу у фронт. „Ми би, можда, инсистирали на томе да они (чланови грађанских странака), позову све своје присталице у НО фронт, али да се сам НО фронт не ствара на бази коалиције, јер су се све партије, сем наше, показале неспособне да воде данашњу борбу те и да изграђују здраву државу.“[6]

Изразито негативан став руководства Комунистичке партије према грађанским странкама у Србији, којим је осуђивано њихово држање за време рата, посебно држање њихових вођстава, дошао је до изражаја и на оснивачкој скупштини Јединственог народноослободилачког фронта Србије 14. новембра 1944. године. Поред тога што на њој није учествовала ниједна предратна грађанска политичка странка, већ искључиво појединци и неколико политичких група,[7] руководиоци КПЈ су нарочито наглашавали свој став да Фронт није и да се неће ни допустити да буде страначка коалиција, у чему су предњачили, у својим говорима, Сретен Жујовић и Моша Пијаде.[8]

3 Branko Petranović, *n. d.*, str. 171.

4 Јелена Попов, *Народни фронт у Војводини 1944–1953*, Нови Сад, 1986, стр. 137.

5 Упознат са намером комуниста да га после рата укључе у више органе власти, будући да је Благоје Нешковић изјавио да би он „играо важну улогу у српској можда и у југословенској влади“, др Драгољуб Јовановић је 12. септембра 1944. послао члановима своје странке упутство у којем је подвлачио да „НСС `не тражи и не сме сада примити власт`, јер је за сарадњу као странка у целини, која мора да добије `реалан утицај у вођењу послова`“. - Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха*, Београд, 2000, стр. 380, 381.

6 Драгољуб Петровић, *н. д.*, стр. 142, 143.

7 Đoko Tripković, „Komunistička partija, Narodni front i građanske stranke u Srbiji (novembar 1944 – maj 1945)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1985, str. 204.

8 *Исто,* стр. 219.

Убрзо је, међутим, уследило ревидирање политике КПЈ према грађанским политичким странкама. За време боравка Шубашића и Кардеља у Москви, после новембарског споразума Тито–Шубашић, КПЈ је добила „препоруку“ за вођење флексибилније политике према грађанским политичким странкама. Као резултат тога, уследио је 7. децембра 1944. Анекс споразума Тито–Шубашић, у који је ушао став да ће „у Југославији бити законом гарантовано `право независних и уједињених политичких партија, удружења, група и појединаца – који нису сарађивали са непријатељем – да предлажу листе кандидата за изборе`.“ Тиме је „формално признато право бившим партијама да обнове рад“, мада не одмах „већ после доношења одговарајућег закона“.[9]

Већу флексибилност КПЈ према грађанским странкама „налагала је и општеполитичка ситуација у Србији“, пошто би њихово нагло одбацивање евидентно штетило НОП-у, умногоме сужавајући ширину ЈНОФ-а. „Руководство КПЈ је увидело да је преуска политика привлачења у Фронт појединаца и група, пошто је то изазивало раздор међу руководством грађанских странака, где су се једни изјашњавали за сарадњу са Комунистичком партијом у оквиру Фронта, а други били против сваке сарадње и у том смислу радили код својих присталица. Ако би се онемогућио улазак руководстава странака у Фронт као партија, и били примани искључиво као појединци, они би уствари били `ишчачкани` из руководстава и изловани од својих присталица. Политика стицања нових присталица одоздо очигледно није била довољна: да би се највећи делови старих партија привукли у Фронт, било је потребно водити политику и у њиховим врховима.“[10]

Будући да се новим ставом КП у Србији према бившим грађанским политичким странкама, дефинисаним крајем 1944. године, с једне стране, формално признавало право на постојање, а с друге стране спречавало „њихово евентуално јачање и израстање у самосталне политичке чиниоце“, за остварење такве политике „било је свакако најкорисније и најефикасније да странке, односно њихова руководства приступе ЈНОФ-у Србије“.[11]

Основни услов за приступање грађанских политичких странака ЈНОФ-у било је прихватање *Декларације о политичкој основици Јединственог народноослободилачког фронта*, која је усвојена на седници Извршног одбора ЈНОФ-а 31. децембра 1944, као и да њихова вођства нису сарађивала са окупационим и квислиншким властима и да се нису „декларисала као противници НОП-а“.[12]

Придобијање Савеза земљорадника, као једне од три највеће предратне опозиционе странке у Србији, представљало је, несумњиво, значајан задатак НОП-а, када је, ради довршења ослобођења и учвршћења власти на ослобођеном подручју, требало изградити што шири народноослобо-

9 *Исто,* стр. 205, 206.
10 *Исто,* стр. 206.
11 *Исто,* стр. 207.
12 *Исто,* стр. 208.

дилачки фронт. Изузимајући Марка Вујачића,[13] Јована Ћетковића[14] и Јефта Павића,[15] који су од почетка били уз НОП, позиву КПЈ да приступи ЈНОФ-у међу првима се одазвао др Васо Чубриловић.[16] Тешко је, међутим, установити када се то и десило. Једно је сигурно, Комисија за обнову Универзитета већ 7. новембра 1944. поставила га је за декана Филозофског факултета, а на оснивачкој скупштини ЈНОФ-а Србије, одржаној 14. новембра 1944, изабран је и у Извршни одбор,[17] и то као нестраначка личност. Одрекао се, дакле, Васо Чубриловић Савеза земљорадника. Неопходно је објаснити преображај изразитог десничара у левичара. Можда објашњење лежи у његовој изјави др Светиславу Живковићу,[18] у логору или по изласку из логора на Бањици, „да је свршено с његовим десничарством, и да ће од сада бити на левици".[19]

И док за Васа Чубриловића не можемо поуздано утврдити како и када је прихватио НОП, за његовог брата Бранка Чубриловића, министра у неколико југословенских избегличих влада, то је углавном познато. Отклон од Драже Михаиловића и наклоност према Народноослободилачком покрету и Совјетском Савезу, он је нарочито почео да показује од лета

13 Марко Вујачић (1889–1974) учествовао је у балканским ратовима и Првом светском рату. Од 1923. године радио је на организацији Савеза земљорадника у Црној Гори, Боки, Санџаку и Метохији, а од 1924. био је и члан Главног одбора странке. Учествовао је у Јулском устанку у Црној Гори. Новембра 1943. именован је за члана Иницијативног одбора за сазив скупштине ЗАВНО Црне Горе и Боке. Био је потпредседник АВНОЈ-а и потпредседник Президијума Народне скупштине, до 1953. године. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 262; *Српски биографски речник*, 2, Нови Сад, 2011, стр. 343.

14 Јован Ћетковић, један од првака Савеза земљорадника у Црној Гори и члан Главног одбора странке; по ослобођењу био је министар пољопривреде у влади Црне Горе. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 518.

15 Јефто Павић (1898–?), правник, припадник Савеза земљорадника у Црној Гори и један од организатора Јулског устанка; после ослобођења, члан је руководства ЈНОФ-а и министар у првој влади НР Црне Горе; повукао се из политичког живота 1947. године. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 268.

16 Као члан Савета земаљске одбране при Врховној команди војске Краљевине Југославије, после априлског слома повлачио се са Командом према Сарајеву и Црној Гори. Ухапшен је 3. јуна 1941. у Рисну, одакле је пребачен у Београд, где је у затвору Гестапоа био до краја 1941. када је премештен у логор Бањица, у коме је остао све до 23. децембра 1942. када је пуштен. Окупационе власти пензионисале су га почетком 1943. године. - *Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века*, приредио др Здравко Антонић, Бероград, 1992, стр. 10.

17 Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, str. 71; Драгољуб С. Петровић, *н. д.*, стр. 151.

18 Др Светислав Живковић (1895–1978), лекар, гинеколог и власник Санаторијума „Живковић". Медицински факултет је завршио у Петрограду и Прагу. Политички се ангажовао, првенствено, материјално помажући Земљораднички савез и породицу др Драгољуба Јовановића за време његових хапшења. Два пута је током 1941. хапшен и одвођен у логор на Бањици. Октобра 1944, са осталим осуђеницима, депортован је у логор Матхаузен. У земљу се враћа 1945. На првим послератним парламентарним изборима, испред НСС-а, наступа као противкандидат Моши Пијаде за Први рејон у Београду. Током 1947, у склопу кампање против др Драгољуба Јовановића, хапшен је и од нових власти, али није суђен. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. III, Београд, 2008, стр. 299; *Српски биографски речник*, 3, Нови Сад, 2011, стр. 791–792.

19 Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 229, 230.

1942, са објављивањем вести о издаји Драже Михаиловића, а посебно од лета 1943. године,[20] да би 4. октобра 1944. саопштио своме страначком шефу Милану Гавриловићу да путује у земљу да положи народу рачун и да настоји „да вођство Земљорадничке странке у земљи", уколико то буде до њега стајало, одушеви да „потпомогне ново стање у Југославији".[21]

Пошто је покушај Бранка Чубриловића да припаднике Савеза земљорадника у емиграцији приволи за НОП прихватио једино Мато Русковић,[22] њих двојица су 17. октобра 1944. године, у име Савеза земљо-

20 Бранко Чубриловић је краљу Петру, на аудијенцији 18. августа 1943. године, препоручио да тражи споразум с НОП-ом, додајући да „не би било лоше" да тај споразум направи путем Москве. Када је краљ изјавио да му то не дају „политичари", он му је одговорио: „Промјените их, Величанство!" У меморандуму, који је краљу Петру предао 4. септембра 1943, предлагао је „компромис између многих тадашњих момената и људи из емиграције и нове Југославије која се рађала", означујући линију новог рада „са нагађањима и погађањима између принципа легитимитета и револуционарног замаха који је пламсао земљом". Истичући да је у меморандуму изложено врло мало од онога што се у земљи догађа, пошто се земља „из темеља измјењује" и из ње „избија нешто свима непознато", подвукао је краљу „да је изгубио битку са Совјетима, а Совјети ће бити одлучујући, јер ће по рату играти важну улогу не само на Балкану, него и у цијелом свијету". Препоручио му је да спољну политику саобрази политици великих савезника, „који доприносе стварном ослобођењу и уједињењу свих Јужних Словена", као и успоставу односа са совјетском Русијом.
Примајући информације о издаји Драже Михаиловића, Бранко Чубриловић је, са још неколико истомишљеника предлагао краљевској избегличкој влади „да се из будућих политичких комбинација искључи Дражa Миахиловић и што прије успостави контакт са народноослободилачким покретом у земљи". У разговору с Бенешом посебно је, пак, подвукао „да је програм младе генерације федеративна демократска Југославија од Варне до Трста, затим ширење борбених снага у земљи, те ослон у спољњој политици на Русију и Енглеску".
У писму Стаљину, уочи Техеранске конференције, хтео је да покаже „Тројици Великих", како и у југословенској емиграцији има људи „који се слажу с догађајима у земљи".
Када је у децембру 1943. године у Каиру од Дедијера дознао „за разне везе Драже Михаиловића са окупатором, као и за његову улогу у борби против народноослободилачког покрета", записао је: „Разумљиво је да смо нас неколико, присташа народноослободилачког покрета, све те извештаје г. Дедијера дотурали страној штампи и јавности. С тим у вези, још јаче смо ометали и рад г. Пурића око јачања његових спољно-политичких потхвата и намјера."
У разговору са совјетским званичницима Богомоловом и Вишинским, 6. фебруара 1944. подвукао је „борбеност и народну активност г Тита, као и његове погледе на будућу јужнословенску демократију и федеративно уређење Југославије", као и то да Дражa Михаиловић није активан у борби, а и да се не изјашњава зашто се бори.
Изјаву краља Петра од 26. марта 1944. да је вољан да се споразумева са НОП-ом и његовим вођом Титом оценио је посебно важном, будући да је НОП „почео да осваја свјетску јавност". Након савезничких успеха у септембру 1944. упутио је каблограм Слободану Јовановићу молећи га „да позове све шефове српских група да заједнички поздраве долазак Црвене армије на границу Србије и Југославије", као и да позову „српски народ да он у заједници са НОП-ом и Црвеном армијом, узме учешћа у ослобођењу Југославије и Балкана на старни Црвене армије". Подсекретару за унутрашње послове САД-а г. Адолфу Берлеу Чубриловић је 21. септембра 1944. отворено саопштио да је Дражa Михаиловић издајник, док је сутрадан у разговору са Громиком истакао да је Тито „једина војничка сила на коју се Црвена армија може да ослони". Бранко Чубриловић, *Записи из туђине,* Сарајево, 1946, стр. 163–243.

21 Бранко Чубриловић, *н. д.,* стр. 243.

22 Мато Русковић, банкарски службеник, првак Савеза земљорадника. На опозиционој листи Влатка Мачека за скупштинске изборе 1938. године, у Београду, био је пети од свих кандидата Савеза земљорадника.

радника из емиграције, објавили декларацију „у којој је истакнуто да је Савез земљорадника био од увијек за начела НОП-а, и да је у борби за нову Југославију и без вођства, дао море крви и жртава, што ће бити узидано у темеље нове федеративне демократске Југославије“.[23]

Нешто касније, 22. новембра 1944. Чубриловић и Русковић су упутили писмо Марку Вујачићу у коме су образложили зашто приступају НОП-у „и зашто то емигрантска Земљорадничка странка није учинила“, замоливши га „да то саопшти и лично г. маршалу Титу“.[24] У писму се, између осталог, наводи: „После конференције у Колу српских сестара јула 1940. године, одржане приликом одласка шефа у Москву, наш сељачки народ у својим говорима потпуно се изјаснио за спољну политику наслоном на Совјетску Русију. Нас двојица смо уложили сав наш труд да ту и такву политику продужи наше вођство у емиграцији.

У октобру 1943. завршени су били сви радови око обарања Драже Михаиловића и признавање покрета Маршала Тита. Тачно је било утврђено да у Каиру на дан 20. октобра 1943. Бранко (Чубриловић – М. И.) образује владу, наравски без Драже Михаиловића, са признањем Тита.

Овај рад није се допадао већини наше емиграције, па ни у нашим земљорадничким редовима није наишао на потпуно разумевање и помоћ. Како смо накнадно сазнали, чак је било потајног ометања наше акције.

Нас двоје смо увек веровали да ће наше вођство бар у последњем часу осетити прави пут којим треба да иде, пут којег је наш сељачки народ одредио и којим он већ иде. Али до тога на нашу велику жалост није дошло.

Због догађаја у земљи, као и спољне ситуације ми више нисмо могли ни смели чекати већ смо изашли са декларацијом која ти је позната а којом смо се ставили потпуно покрету Маршала Тита на расположење. Пошто ти наш рад и нас лично добро познајеш то те молимо, да код Маршала Тита усмено објасниш наш став и ситуацију, и у наше име ставиш нас још једном њему на расположење за ма који посао у земљи.“[25]

Бранко Чубриловић је, коначно, са Шубашићевом владом, 17. фебруара 1945, из Барија стигао на аеродром у Земуну.[26]

И док је Васо Чубриловић НОП-у пришао као појединац, а Бранко деловао у емиграцији, у току борби за ослобођење Србије „део вођства Савеза земљорадника који се налазио у Србији изразио је спремост да приступи Фронту. Са њима је руководство Комунистичке партије отпочело преговоре уочи ослобођења Београда – у Аранђеловцу, па су се разговори касније наставили у Београду“.[27]

---

23 Декларација је штампана у званичном билтену Шубашићевог кабинета и објављена, урби ет орби, путем енглеског радија. - Бранко Чубриловић, *н. д.*, стр. 247, 248.

24 Бранко Чубриловић, *н. д.*, стр. 247.

25 Архив САНУ, Заоставштина Бранка Чубриловића, 14.449-93/II.

26 Бранко Чубриловић, *н. д.*, стр. 252.

27 Đoko Tripković, *n. d.*, str. 217.

За масовније придобијање у Народни фронт симпатизера Савеза земљорадника, првенствено у Србији, било је неопходно неко звучније и некомпромитовано име из страначког вођства са овог подручја. Избор је пао на Милоша Московљевића. Брзо је уследила провера његовог држања за време рата и окупације. Том приликом је утврђено да је 1941. Московљевић потписао „Апел за борбу против комуниста“,[28] али му то није узето за зло, уз објашњење и закључак: „У многоме, за већ животом сломљеног демократског грађанског политичара, тај је потпис био изнуђен. За време окупације живео је повучено и у беди, те се није испољавао за сарадњу ни са Немцима, ни Недићем и Михаиловићем. Говорио је о Славенству и веровао у победу Совјетског Савеза, те крајем 1943. и почетком 1944. на тој словенско-русофилској линији постао је донекле присталица НОП-а.

По мњењу многих његових добрих познавалаца који су присташе НОП-а мислимо да и поред потписивања `апела` у августу 1941, својим животом 1942, 43, 44, као и својим ставом током двију деценија политичког живота старе Југославије, он спада у ред најмање окаљаних српских грађанских политичких људи.

По својим моралним квалитетима може да буде користан и лојалан сарадник Народноослободилачког фронта.“[29]

Са позитивном карактеристиком Московљевић постаје стожер окупљања присталица Савеза земљорадника и њиховог привођења ЈНОФ-у. О том процесу он је у своме дневнику оставио драгоцене податке. Већ 2. новембра 1944. године он записује: „Бојим се да ћу бити увучен у политику, јер ме хватају и консултују бивши политичари из Земљорадничке странке. Прво су ме ухватили Станиша Костић[30] и др Страхиња

28 О потписивању апела Московљевић је у дневнку 10. августа 1941. записао: „У нашој земљи све јача акција одметника и саботера, тако да је просветни комесар Јонић данас позвао професоре виших школа, академике и друге, прочитао нам проглас, којим се позива народ да се не поводи за агитацијом страном и одметничком и да помаже власти у сузбијању злочинаца. Кад је прочитао, позвао нас је да потпишемо, рекао збогом и изишао. Шта смо могли? Потписали смо, али мучно да ће од нашег потписа бити користи.“ - Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 10. августа 1941.

29 У карактеристици је записано и да је био „противник радикала и демократа“ због чега је био „прогањан од власти и омрзнут од политичких руководећих људи које је у штампи нападао“; да, као сељачки син и бескомпромисни политички борац „није успео да се наметне београдском владајућем грађанству“, нити да добије „неограничено поверење ужег вођства Земљорадничке странке са Јовановићем и Гавриловићем на челу“; да његова „политичка линија није ни Драгољубова ни Гавриловићева“, као и да се у време шестојануарске диктатуре политички пасивизирао. „Није учествовао активно у борби против диктатуре, али је био противник и никакве везе није имао са профашистичким режимима.“ Наглашено је да је био против уласка Бранка Чубриловића у владу Цветковић–Мачек, као и да је „једини имао смелости да у Скупштини устане против високе краљеве цивилне листе“. - Архив Југославије, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, ф-176/615.

30 Станиша Костић, адвокат из Владичиног Хана. Као председник студената Савеза земљорадника посетио је у Београду Александра Стамболијског. Био је истакнути представник деснице у Савезу земљорадника. Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 499.

Суботић,[31] после сам на позив Марка Вујачића, потпредседника АВНОЈ-а био код њега у Мажестику два пута". Прихватајући Вујачићев савет, као „жељу маршала Тита", да се присталице Савеза земљорадника састану и дају изјаву да улазе у антифашистички фронт, на основу чега би неко од њих ушао и у народноослободилачки одбор за Србију по његовом формирању, Московљевић је, почетком новембра 1944, окупио петнаестак виђенијих чланова Савеза земљорадника (Косан Павловић-Брђански,[32] Закић, Станиша Костић, Страхиња Суботић, Коста В. Костић,[33] др Петровић, брат Радојице Стевановића, Милан Богдановић, Брана Јевремовић,[34] Тодор Крушевац,[35] Митар Вуковић и др.)[36]

31 Страхиња Суботић, судија, адвокат из Ужица, присталица је деснице у Савезу земљорадника, са разумевањем и за гледишта левице у тој странци. После ослобођења 1945. гоњен је као присталица Николе Петкова и других демократских земљорадника. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 499.

32 Косан Павловић-Брђански рођен је у Конатицама 1881. године. По завршеној основној школи, у Краљеву је 1900. завршио Ратарску школу. Враћа се у село, где спроводи оно што је у школи научио. На селу растура *Радничке новине*, и сам размишљајући о сељачком организовању. У Београду служи ђачку чету 1905, када са 48 другова социјалиста одбија да полаже испит за резервног официра. Балкански ратови и Први светски рат донели су му мајорски чин и ордене: Карађорђеву звезду, Бели орао, енглески златни крст и још неколико страних одличја. Међу оснивачима је Савеза земљорадника, на конгресу у Великој Плани. Брзо је постао члан Главног одбора, а био је и председник Савеза земљорадничких произвођачких задруга. У време окупације доживео је неколико напада четника Драже Михаиловића. На земаљској конференцији Савеза земљорадника 14. марта 1945. изабран је за председника Главног одбора странке. *Село*, бр. 347, 1. април 1945, стр. 6.

33 Коста В. Костић, инжењер агрономије, рођен у Славињу код Димитровграда. Студије је завршио у Чехословачкој, у Прагу. Живео је у Београду, радећи у Главном задружном савезу. Био је члан Савеза земљорадника и неколико пута кандидат на парламентарним изборима тридесетих година 20. века. За време Другог светског рата отворио је фабрику сапуна. После рата утицао је на улазак Савеза земљорадника у Народни фронт. Неко време је био и народни посланик, али се убрзо повукао. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. IV, Београд, стр. 168.

34 Бранко Брана Јевремовић (1909–1969), рођен у Ужицу. Завршио је Правни факултет у Београду. Учествовао је у студентском покрету против диктатуре, прво као омладинац Земљорадничке левице, потом као комуниста, од 1931. године. Суђен је и затваран. Крајем 1940. отишао је у СССР, а јула 1941. на Средњи исток, у Каиро, где је ступио у југословенску јединицу у саставу Осме британске армије. Од 1943. био је у СССР-у, у првој југословенској бригади, као командант батаљона. Од 1944. до 1949. помоћник је министра унутрашњих послова у влади НР Србије, од 1949. до 1951. помоћник министра-председника Савета за законодавство Владе ФНРЈ, а од 1951. савезни јавни тужилац. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. IV, Београд, стр. 75.

35 Тодор Крушевац (1902–1978), књижевник, историчар и публицист, између два светска рата и 1946–1947. године био је уредник часописа *Преглед*; учесник је НОБ-а и уредник ратног *Ослобођења*; био је посланик и члан Президијума Народне скупштине БиХ; сарадник Економског института у Сарајеву и Београду. - *Мала енциклопедија ПРОСВЕТА,* књ. 2, Београд, 1986, стр. 409.

36 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 2. новембра 1944.

Мада су на састанку сви осудили страначко вођство, првенствено Милана Гавриловића и Милоша Тупањанина,[37] Московљевић је у тој осуди, како је у дневнику записао, видео више жал преосталих „вођа“ „што и њих нису повели“. Јасно је уочио тежњу групе Закић–Костић–Суботић да се „помоћу странке и њенога угледа“ угурају у нову власт, док је он сâм сматрао да се у ЈНОФ може ући само појединачно или у групи, будући да странке заправо није ни било. „Јер док сам ја заступао мишљење да ми немамо право говорити у име странке, које сад у ствари и нема, већ да можемо ући само као појединци у народни фронт – евентуално дати изјаву као група бивших земљорадника, они сматрају да можемо сарађивати само као странка, односно као њено вођство, чак би хтели да их Тито призна као вођство.“[38]

За преговоре са влашћу изабрани су Косан Павловић-Брђански, Закић, Коста В. Костић и Милош Московљевић, који то није прихватио. Желећи да прво буде „оправдан због потписа на прогласу“ Јонићевом, он је у дневнику додатно записао: „Уствари не желим сад да се прсим на југовини за коју немам никакве заслуге, а најмање с таквим друштвом с којим сам одавно прекинуо“.[39]

Московљевић је искрено жалио што не може да учествује у јавном животу. „Жао ми је само што и ја не учествујем у овом правом остваривању југословенске и свесловенске идеје (‘Ој Словени’ пева се напоредо са совјетском химном). Онај потпис на прогласу 1941. онемогућио ми је учешће у садашњем јавном животу, докле год се не оправдам. А и тада ко зна како ће бити. А тако сам пун воље да помогнем творце нове срећније будућности.“[40]

И док Московљевић није желео да прилази новој власти док са себе не спере љагу нанету изнуђеним потписивањем Јонићевог апела, дотле остали „прваци“ нису могли да се договоре ни међусобно а ни са влашћу. Велика антифашистичка народноослободилачка скупштина Србије, од 9. до 12. новембра 1944, одржана је, отуда, без лидера Савеза земљорадника, исто као и оснивачка скупштина ЈНОФ-а Србије, 14. новембра 1944. године.

Саопштење о разговорима између Тита и Шубашића, објављено 12. децембра 1944, у коме се каже „да је постигнут споразум о образовању заједничке владе, у коју ће ући представници свих федеративних јединица

37 Милош Тупањанин (1893–1972), политичар, правник и индустријалац. Гимназију је завршио у Брну, а права у Греноблу, где је и докторирао. Учествовао је у балканским ратовима као добровољац у црногорској војсци. Почетком Првог светског рата био је интрениран у Арад, из кога је побегао и прикључио се српској војсци. Један је од оснивача Савеза земљорадника и члан Главног одбора. За народног посланика биран је 1927. и 1938. године. Због отпора режиму 1932. је ухапшен, али му није суђено. Напустио је земљу и отишао у емиграцију непосредно уочи напада Немачке на Краљевину Југославију, априла 1941. године. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, стр. 225, 226.

38 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 2. новембра 1944.

39 *Исто.*

40 *Исто*, белешка од 9. новембра 1944. године.

и свих политичких оријентација", улило је додатну наду првацима Савеза земљорадника да ће постати део власти. Московљевић је у дневнику забележио: „Значи да ће се опет странке појавити, па и Земљорадничка. Видим да ћу опет бити увучен у политику." То је поткрепљивао и тиме што му је претходне недеље Мита Станисављевић, републички повереник за финансије, рекао да ће власт допуститити Земљорадничку странку и да ће се морати сазвати конгрес странке.[41]

Поједини прваци Савеза земљорадника интензивно су радили на укључењу странке у власт и без знања Милоша Московљевића, који у дневнику 7. јануара 1945. пише: „Неки дан затекнем у Савезу код Косте Костића проф. Влајинца[42] с неколицином чланова земљорадничке деснице. Свакако да су се договорили о свом политичком ставу, али мени нису ништа рекли, нити су ме задржавали."[43]

И док су појединци из Савеза земљорадника покушавали да се домогну власти и без Московљевића, он је први добио прилику, истина скоро присилно, да потврди своју оданост Народноослободилачком покрету, већ 14. јануара 1945. године, на тргу Славија у Београду, на великом манифестационом збору против краља Петра због његове изјаве којом негира споразум Тито–Шубашић. Наиме, на сам дан одржавања збора, у два сата по подне, код њега су дошли потпуковник Мома Марковић[44] и пуковник Милентије Поповић[45] и позвали га да, поред Васе Чубриловића, говори на збору, оставивши му само четврт сата да смисли говор.[46]

---

41 *Исто*, дневничка белешка од 12. децембра 1944. године.

42 Милан Влајинац (1877–1964), професор Пољопривредно-шумарског факултета у Београду; један је од оснивача Савеза земљорадника и истакнути представник деснице у њему. Објавио је бројне поучне написе и научне студије и расправе. - *Мала енциклопедија ПРОСВЕТА*, књ. I, Београд, 1986, стр. 439.

43 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 7. јануара 1945.

44 Мома Марковић, рођен у Поповићу, космајски срез. Завршио је гимназију, а студирао медицину. Учествовао је у раду напредне студентске омладине, а 1935. је осуђен на девет месеци затвора због политичког рада. У НОБ-у је од 1941. године. Био је политички комесар партизанских одреда у Србији, а затим комесар Главног штаба НОВ и ПО Србије. На другом заседању АВНОЈ-а изабран је за члана Председништва. По ослобођењу делегат је на великој Антифашистичкој скупштини народног ослобођења Србије и посланик АСНОС-а. У првој влади НР Србије министар је унутрашњих послова, затим председник Контролне комисије НР Србије. Биран је за народног посланика Народне скупштине НР Србије и за народног посланика Народне скупштине ФНРЈ. Био је члан Савезног извршног већа, а обављао је и многе друге дужности . - *Ко је ко у Југославији*, Београд, 1957, стр. 423.

45 Поповић Милентије је рођен у Црној Трави 1913. године. Гимназију и Технички факултет је завршио у Београду. У НОБ-у је од 1941. године, обављајући многе руководеће војне и политичке дужности. По ослобођењу члан је АСНОС-а и први повереник унутрашњих послова НР Србије. Од 1945. непрекидно је биран за народног посланика Народне скупштине НР Србије и Народне скупштине ФНРЈ. Од 1946. до 1947. министар је трговине и снабдевања и председник Планске комисије НР Србије, затим министар спољне трговине и министар финансија Савезне владе. - *Ко је ко у Југославији*, Београд, 1957, стр. 562.

46 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 14. јануара 1945.

Збор је отворио и први на њему говорио представник синдикалних организација пуковник Радоје Дакић, а затим Васо Чубриловић, још један од предратних првака Савеза земљорадника. Чубриловић је казао да је краљ Петар одбацивањем споразума Тито–Шубашић настојао да „по цену братске крви осигура себи престо својих очева", подвлачећи да ће му такав пут „затворити капије ове земље заувек". Затим је окривио краља Александра Карађорђевића да је упропастио војску која је изнела Први светски рат, а што је за последицу имало брзи слом у Априлском рату 1941, да би онда прешао на величање Народноослободилачке борбе подвлачећи: „У оно време када је изгледало да овој земљи спаса нема, одоздо из дубина народних, јавља се нови покрет, да опере народну част, да извојује народну слободу, али и да створи нову државу. Тај покрет је успео у дивовској борби од три године да скупи око себе све здраве народне снаге, све народе наше Југославије, и тај покрет је имао потпуно право да тражи од целог народа а и од наших савезника да нам помогну, да Југославија ова нова која ниче из крви и борбе и патње, буде здравија, снажнија, праведније вођена него што је била стара Југославија."[47]

У говору, спреманом само 15 минута, и скраћиваном због тога што је Васо Чубриловић свој говор одужио, Московљевић је на почетку изјвио да су се они „који су управљали раније Југославијом, који су је упропашћивали сакупили око Петра Карађорђевића, мислећи да ће се моћи, уз помоћ иностраних бајонета, вратити у ову земљу и наставити свој разорни издајнички рад и свој корумптивни режим". Затим је нагласио: „Али та се господа грдно варају. Прошло је то време, прошло је време да овом земљом управљају људи који су се звали демократима, а у ствари су били највећи противници демократије." И на крају закључио: „Ви данас целом свету показујете да није истинита изјава Петра Карађорђевића да ће судбину ове земље одлучити једна странка. Ви нисте једна странка, ви сте цео народ. Ви сте цвет Београда а Београд је насеље не само из целе Србије него и из целе Југославије. Према томе, ви са правом можете рећи да представљате све наше народе целе Југославије. Ви нисте странка, ви сте народ. Ви сте пошли правим путем, којим ће се остварити права демократија. Ја вам на томе путу желим успеха и кличем: Живели!"[48]

Осврћући се на свој говор, Московљевић је у дневнику записао: „Ипак је, мислим, испало добро. Тиме сам се јавно везао за нову власт и сад ћу, свакако, све више тонути у политику за коју не марим."[49]

Говори двојице истакнутих лидера предратног Савеза земљорадника, на збору 14. јануара 1945. не представљају само њихово лично приклањање новој власти већ и снажан позив првацима и симпатизерима странке да је њихово место у ЈНОФ-у.

47 *Борба*, 15. јануар 1945, стр. 1, 2.
48 *Исто,* стр. 2.
49 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 14. јануара 1945.

И док је Васо Чубриловић и пре овог збора прихватио Народноослободилачки покрет, за Милоша Московљевића збор је значио много више. „Положивши испит“ говором против краља Петра, он све више постаје политичка личност. Тако у дневнику бележи: „Мене све више увлаче у политику. Ових дана је дошао Мома Марковић и замолио ме за извештај о постанку и развитку Земљорадничке странке и о суду о њеним правцима. Написао сам, на брзу руку, јер ми је оставио кратак рок.“[50]

Врло брзо нова власт у њему налази особу која ће повести Савез земљорадника у Народни фронт. Већ 1. фебруара 1945. био је на разговору са др Иваном Рибаром, председником АВНОЈ-а, са којим се договорио да сазове „једну конференцију бивших земљорадника“, која ће донети резолуцију „о своме подупирању народне власти“ и позвати пријатеље у унутрашњости да им се придруже. Одмах затим је разговарао с Марком Вујачићем и са њим је, за конференцију, саставио листу од 11 лица која су се већ ангажовала у новој власти.[51]

Схвативши озбиљно поверени му задатак, Московљевић је 4. фебруара 1945. разговарао са Животом Ђермановићем[52] и Драгомиром Ћосићем[53] да се прво одржи конференција „с оним бившим земљорадницима, који су се већ ангажовали уз нову власт“, а затим конференција левице и деснице, са или без Драгољуба Јовановића. „Треба видети хоће ли Драгољуб пристати, па ако неће, онда мимо њега, јер и онако су га скоро сви оставили. Радован Мијушковић[54] је о истој ствари узео да преговара с неким политичким личностима, па ћу се морати с њим претходно састати.“[55]

---

50 *Исто*, белешка од 28. јануара 1945.

51 *Исто*, белешка од 1. фебруара 1945.

52 Живота Ђермановић (1897–1982), завршио основну и средњу школу у Ваљеву, а у време Првог светског рата матурирао и студирао права у Француској. Правни факултет завршио у Београду, где се и упознао са др Драгољубом Јовановићем. За време рата је хапшен и ослобађан. Био је члан Главног одбора НСС. После рата је посланик у Народној скупштини ФНРЈ, министар и посланик у Берну. По налогу КПЈ, оштро је критиковао Драгољуба Јовановића, вођу Народне сељачке странке. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. I, Београд, 2008, стр. 262.

53 Драгомир Ћосић (1899–1999) докторирао је у Нансију. Био је професор у Пољопривредној школи у Краљеву и асистент на Пољопривредном факултету у Београду. Заједно са Драгољубом Јовановићем стварао је Земљорадничку левицу у оквиру Савеза земљорадника, борио се против диктатуре и због тога био хапшен и осуђиван. Током 1939. и 1940. водио је Дирекцију за исхрану и био помоћник министра. После ослобођења је био начелник у Министарству пољопривреде и професор Пољопривредног факултета у Сарајеву. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. I, Београд, 2008, стр. 481.

54 Радован Мијушковић (?–1964), адвокат и политичар. Радио у окружној скупштини у Ваљеву, а потом као адвокат на Убу. Један је од оснивача Савеза земљорадника, а касније је постао један од првака Земљорадничке левице. Члан Главног одбора Народне сељачке странке постао је 1940, а од 1945. и председник њеног извршног одбора. У НОБ-у је учествовао од 1941, као резервни официр. После ослобођења биран је за народног посланика, а био је председник Комисије за откривање ратних злочина. Разишао се с Драгољубом Јовановићем 1946. и учествовао у његовом обарању у Народној сељачкој странци. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 418.

55 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 4. фебруара 1945.

После разговора са Ђермановићем и Ћосићем, Московљевић је поново дуго разговарао са Рибаром,[56] који се сложио са његовим планом о ангажовању присталица бившег Савеза земљорадника, истичући да се „за учешће у власти једино могу узети у обзир земљорадници и демократи". О састанку је Московљевић у дневнику записао: „Ја нисам ништа говорио с њим о учешћу земљорадника у влади, најмање о личностима, нити сам с њим о том говорио, па ипак људи помињу мене. Ником се нисам нудио, нити ћу се нудити, али ако је потребно, и то ради утврђивања нове власти, нећу бежати од те обавезе."[57]

Са одржавањем конференције присталица бившег Савеза земљорадника се, међутим, одуговлачило зато што Драгољуб Јовановић није прихватао да у Народни фронт заједно уђу Народна сељачка странка и десница Савеза земљорадника, као ни то да је на челу државе Тито, прижељкујући његов пад. Привођење Драгољуба Јовановића у Народни фронт Марко Вујачић је поверио Радовану Мијушковићу, а затим је препоручио и Московљевићу да разговара с Драгољубом. О том разговору он је забележио: „Данас сам био код Драгољуба, он ми је читав сат причао о својим разговорима и својим погледима. Из свега његовог излагања излази, да он не може да гледа Тита што је успео да избије на чело државе, а не он. Хоће пошто пото да буде вођа, макар и само Главног одбора без странке. Што је још горе, добио сам утисак да се радује разним незгодама које могу компромитовати народну власт, и он прижељкује Енглезе и замера што је отворено нападнут Краљ. Изгледа да он рачуна на незадовољство народа, па да он буде тај који ће га каналисати и постати нада свих `демократа, па макар и стари револуционари`. Главно је да он буде вођа. Ја сам му преносио изглед да постане вођа свих земљорадника ако се појавимо заједно са изјавом, али он сумња у ту заједницу, вели да десничари (Закић) неће хтети осудити Гавриловића и Тупањанина. А стварно неће он да се отворено декларише, јер чека Енглезе."[58]

Московљевић је пожуривао сазивање земљорадничке конференције и из страха од проширења АВНОЈ-а некомпромитованим народним посланицима изабраним 1938. године, „којих већина можда није за ово стање", као и од могућег повратка Гавриловића и Тупањанина. Он, Марко

56 Иван Рибар (1881–1968), један је од оснивача Хрватске напредне демократске странке. Године 1918. постаје члан Главног одбора Народног вијећа у Загребу, а 1919. председник Привремног народног представништва Краљевине СХС. У време диктатуре ангажовао се на оснивању Народног фронта слободе и укључивању своје групе (Демократска левица) у њега. Бранио је комунисте на суду. Био је активан члан Удружене опозиције. На првом заседању АВНОЈ-а у Бихаћу изабран је за председника АВНОЈ-а, што остаје све до 1945, а од тада па до 1953. председник је Председништва (Президијума) Народне скупштине ФНРЈ. Из политичког живота повукао се 1960. године. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. III, Београд, 2008, стр. 221.

57 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 5. фебруара 1945.

58 *Исто*, дневничка белешка од 11. фебруара 1945.

Вујачић, Драгомир Ћосић, Живота Ђермановић, Петар Поповић[59] и Петар Мундрић[60] састали су се увече 13. фебруара 1945. са Бориславом Штављанином и разговарали о тој конференцији. Московљевић је предложио да њу треба да сазову Добросав Томашевић[61] и Васо Чубриловић, као последњи председник и секретар, а не он као председник Београдског већа.[62]

Окупљање левице и деснице Савеза земљорадника ради изјаве о ступању у Народни фронт Московљевић није успео да изведе. Левичари су се, наиме, „засебно састали, изгладили несугласице с Драгољубом и дали изјаву да странка њихова ступа у фронт". У накнаду за то признат им је Главни одбор и одборничка листа: *Радни народ.*[63] Народна сељачка странка фромално је приступила ЈНОФ-у 18. фебруара 1945. године.[64]

Десничари у Савезу земљорадника су, пак, водили своје преговоре, којима је присуствовао и Бранко Чубриловић, пошто се 15. фебруара 1945. вратио у земљу. Састајали су се код Станише Костића. Не могавши ни са једнима, прво, зато што није одобравао цепање, а друго што ни левицу ни десницу није признавао за странке, Московљевић се повукао из ове акције привођења Савеза земљорадника у ЈНОФ.[65]

Конференција „десничара" требало је да се одржи 19. фебруара, али је померена за 23. фебруар 1945. Московљевић на њој није учествовао, јер наводно нису могли да га пронађу. Одлучено је да се „сазове земаљска конференција, пошто се допушта Главни одбор, секретаријат и лист".[66]

Чланком о односу земљорадничка према Народноослободилачком фронту, објављеном у *Политици* 5. марта 1945. Бранко Чубриловић је

59 Петар Т. Поповић (1892–1945), трговац. На изборима 1920. гласао за комунисте, потом се прикључио републиканцима, да би 1926. пришао Савезу земљорадника. Био је члан Групе за социјалну и културну акцију и истакнути првак Земљорадничке левице и Народне сељачке странке. После рата је кратко време обављао дужност повереника за снабдевање. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 40.

60 Петар Мундрић, учитељ, угледни првак Савеза земљорадника у Тимочкој крајини и члан Главног одбора странке од 1945. Председништво АСНОС-а, на седници од 18. новембра 1944. године, донело је одлуку о образовању повереништава и тада је Петар Мундрић именован за повереника шума, на ком положају је остао до именовања Милоша Московљевића за министра шума. - *Глас*, бр. 9, 26. новембар 1944, стр. 3.

61 Добросав Томашевић (1884–1965), земљорадник. Рођен је у Рајковићу код Мионице. Завршио је три разреда гимназије и нижу пољопривредну школу. Радио је у задругарству од 1919. године. Једно време је био председник Обласне задруге за пољопривредни кредит и члан Главног савеза српских земљорадничких задруга, као и председник Привилеговане аграрне банке. Од почетка је био у Савезу земљорадника и последњи је председник његовог Главног одбора уочи шестојануарске диктатуре. Одбио је да уђе у Народну сељачку странку, надајући се измирењу левице и деснице у Савезу. На првој годишњој скупштини Главног задружног савеза ФНРЈ, одржаној у Београду 1947, изабран је за председника и остао на том месту до друге скупштине, одржане у Загребу 1951. године.- Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 158.

62 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 13. фебруара 1945.

63 *Исто.*

64 Драгољуб Петровић, *н. д.,* стр. 171.

65 *Исто.*

66 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 23. фебруара 1945.

покушао да испуни обећање које је сам себи дао приликом одлуке да се врати у земљу, да страначко вођство „одушеви да помогне ново стање у Југославији". У чланку он истиче: „И земљорадници са Савезом земљорадника, иако још данас нису званично документовали свој приступ народноослободилачком покрету, ипак се спремају да то учине у врло кратком времену. То земљорадничко руководство, ново и подмлађено, ревидира и опште политичке погледе и носиоце земљорадничке мисли, нарочито, држање и погледе његовог вођства у емиграцији, и у земљи, и прочистивши их, и ставивши на право мјесто, мораће да крене с прокушаним борцима препорођеним идејним путевима.

Није то више борба статута и правила, и ђилкошких и адвокатских размирица остарјеле прошлости, но стварност и чињеница покољења која уједињују све здраво и непокварено, и са смјеном у сектору земљорадника у народноослободилачком покрету прилажу свој смјерни прилог обнови велике Југославије."[67]

Подсећајући да је Савез земљорадника: гласањем против Видовданског устава, двадесетогодишњом борбом у опозицији, уласком у власт уочи Светског рата и гласањем против пакта са силама осовине, одавно показао да су му блиске идеје НОП-а, Чубриловић даље каже: „И зато скорашњи састанак покретача, бораца из земљорадничког покрета неће бити тежак у одлукама које ће се донијети. А тим више, што данас народноослободилачки покрет упија у себе већ гро борбених земљорадничких присталица, а ономе неодлучном али поштеном делу отвара врата да у народноме фронту сачињава део себе у политичком, социјалном и културном свом стремљењу ка напријед. То стремљење зауставиће се ондје гдје је братство народа Југославије очеличено, истинска демократија оснажена, и народне правице учвршћене. А то су били идеали земљорадника и прије и за вријеме овог великог и мучног свјетског клања." На крају је упутио позив земљорадницима, тачније страначком вођству, да као целина приступе НОП-у: „Пред састанак земљорадника и пред његовим историјским преломом упућујемо им топао поздрав, са жељом, да мушки и отворено приступимо као цјелина народноослободилачком покрету у новим историјским перспективама чије су гаранције сам народ, под вођством војника и државника маршала Тита."[68]

У наговештају Бранка Чубриловића да ће ускоро „земљорадници донети и формалну одлуку о ступању у фронт" Милош Московљевић је видео његову жељу да истакне „како је то његова заслуга" и да је зато „сасвим у реду да он постане министар".[69]

„Препоручивање" Бранка Чубриловића само је делимично успело. Наиме, један Чубриловић је постао министар пољопривреде у првој југословен-

67 *Политика*, 5. март 1945, стр. 2.

68 *Исто.*

69 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 6. марта 1945.

ској влади маршала Тита, од 7. марта 1945, али је то био Васо, историчар,[70] а не Бранко. Можда је стварно овај ресор био намењен Бранку Чубриловићу, који је у томе имао искуства. Није ли, можда, реч о случајној омашки мандатара?

Несуђени министар, Бранко Чубриловић се, међутим, веома похвално изразио о владиној декларацији. Истичући да је то документ од историјског значаја, да његова језгровитост и државничка одлучност Јосипа Броза Тита „радују присталице Савеза земљорадника", поготово што је та странка, у својој дугогодишњој опозиционој борби и учествовању великог броја њених чланова у народноослободилачком покрету, учврстила „поглед на новостворену ситуацију у садашњој Југославији", посебно је подвукао: „Нарочито нас весели чињеница да декларација отвара врата Јединственог народноослободилачког фронта свим некомпромитованим и искреним патриотима. Зато ми поздрављамо декларацију владе маршала Југославије Тита, јер је заиста потребно отворити врата свим некомпромитованим, да сви конструктивни елементи прегну на посао и послуже новом времену, срцем и душом, и без ситних партијских интереса. Из разговора са људима из народа осетио сам да је велика већина задовољна и да очекује да ће данашња влада прећи на дела: да сви сложно завршимо рат, да осигурамо нашу младу југословенску армију, да пређемо на изградњу нове земље и продубљивање истинске демократије."[71]

Иако није учествовао на конфереције „теразијских земљорадника" - десничара, нити је јавно говорио о влади маршала Тита, Милош Московљевић се ипак активно укључио у организационе припреме земаљске конференције Савеза земљорадника. С тим у вези је 11. марта 1945. године „10 сати био на разговору код Марка Вујачића у Мажестику с Бранком Чубриловићем, Јованом Ћетковићем и Јевтом Павићем, који су стигли авионом из Црне Горе". Хвалећи владину декларацију као веома садржајну, свеобухватну и искрену, какву ниједна влада у Краљевини Југославији није понудила, закључио је: „После ове историјске декларације, коју су и у земљи и на страни поздравили, више ништа не стоји на сметњи земљорадницима да уђу у Народноослободилачки фронт. И они ће то учинити у среду на земаљској конференцији."[72]

Са Марком Вујачићем, потпредседником АВНОЈ-а, Московљевић је дуго разговарао и 12. марта увече. Предао му је и предлог резолуције о приступању Савеза земљорадника Јединственом народноослободилачком фронту, који је сам израдио. Тим предлогом био је „потпуно задовољан" и Едвард Кардељ, потпредседник Савезне владе и министар за конституанту, задужен за припрему избора за уставотворну скупштину, али не и Васо Чубриловић, који је „саставио нешто што није ни резолуција ни новински чланак". На претконференцији, одржаној 13. марта, изабран је зато одбор

70 *Исто*, белешка од 8. марта 1945.

71 *Политика*, 11. март 1945, стр. 2.

72 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 11. марта 1945.

за резолуцију, у који је ушао и Милош Московљевић, а на њој је утврђен и дневни ред сутрашње конференције и све друго што је било неопходно за успешан рад. „Ишло је све глатко и расположење делгата је за Фронт и за осуду М. Гавриловића, коме сутра има да се отсече глава, као једном од главних краљевих саветника и Дражиних бранилаца и помагача.“[73]

Уочи саме конференције, Марко Вујачић је листу *Политика* изјавио да се „самозвано вођство“ Савеза земљорадника на почетку рата показало не само „недорасло ситуацији, већ и издајничко“, током целог рата је сарађивало с Дражом Михаиловићем, па су, поводећи се њиховим примером, „извесни познатији чланови странке: сенатор Средоје Бркић,[74] секретар странке Лазо Тркља,[75] Васо Тупањанин, Љубо Лазаревић активно учествовали у борби на страни четника“, али „све то није могло да баци љагу на цео Савез земљорадника, јер се велики број његових чланова налазио, и још увек налази, у народноослободилачком покрету, подносећи огромне људске и материјалне жртве“. Подвукао је страдање око 20 чланова Главног одбора у НОБ-у и најавио да ће странка, на предстојећој земаљској конференцији, најоштрије осудити рад избеглог „вођства“ и донети друге важне одлуке.[76]

Земаљска конференција Савеза земљорадника је одржана 14. марта 1945. у „дупке пуној сали Кола српских сестара“. Њени циљеви су били да се размотри „положај и прилике у земљи“, да се испита расположење народа и одреди став странке, „ради доношења потребних мера и одлука“.[77] Поред 51 члана Главног и Извршног одбора, конференцији су присуствовали и сељаци из београдског, крагујевачког и пожаревачког округа, укупно 625 делегата.[78] Делегате су чинили: активни борци у народноослободилачкој

73 *Исто*, белешка од 13. марта 1945.

74 Средоје Бркић, земљорадник из Доње Краварице у Драгачеву. Бављење политком започео је као комуниста и био је један од делегата на Вуковарском конгресу КПЈ 1920. године. Касније је приступио Савезу земљорадника и постао један од његових истакнутих првака, као и сенатор у Краљевини Југославији. Од 1941. припадао је равногорском покрету и био вођа Драгачеваца на Светосавском конгресу у селу Ба 27. јануара 1944. Од марта 1944. припадао је политичком крилу равногорског покрета – проширеном саставу Централног националног комитета. У јесен 1944. одступио је са четничком главнином у Босну, где га је потерни одред Озне убио у априлу 1945. године.

75 Лазар Тркља (–1945) рођен је у Билећи, по образовању теолог. Средњу школу је завршио у Сарајеву, а факултет у Београду. Једно време је био професор у Ваљевској гимназији, одакле је избачен из државне службе због јавних наступа и критике тадашњег режима. Укључио се у опозиционо деловање и постао је један од најближих сарадника др Милана Гавриловића у Савезу земљорадника, заменивши га на месту секретара странке по његовом одласку у Москву 1940. У Другом светском рату прикључио се покрету Драже Михаиловића, постао члан Централног националног комитета, политичког тела равногорског покрета. Током рата, с разним фалсификованим објавама, путовао је кроз разне крајеве државе: НДХ, Србију, Црну Гору, Босну и Херцеговину, чак је ишао и у Бугарску. Неколико пута је успевао да уђе и изађе из Београда, с тим што је једном приликом једва успео да умакне и Гестапоу, који је дошао да га ухапси. Нестао је у пролеће 1945, вероватно негде у Босни. - *Политика*, 1. март 2015, стр. 11.

76 *Политика*, 14. март 1945, стр. 4.

77 *Село*, бр. 547, 1. април 1945, стр. 1.

78 *Исто.*

борби, они који су од раније као појединци ушли у ЈНОФ и, најзад, они који су из било којих разлога били до тада неактивни.[79]

Као гости били су: др Благоје Нешковић, испред ЈНОФ-а; др Јосип Рус, испред АВНОЈ-а; Анте Вркљан, као представник Хрватске сељачке странке; у име Народне сељачке странке Радован Мијушковић и Вељко Ковачевић испред социјалиста.[80]

Конференцију је отворио Милан Поповић, члан Главног извршног одбора Савеза земљорадника и уредник листа *Село*. На његов предлог, изабрано је радно председништво: Добросав Томашевић, председник, као последњи легално изабрани председник Савеза земљорадника; потпредседници: Ђорђе Врањешевић, Марко Вујачић и Спасоје Димитријевић, као чланови Главног одбора; секретари: Миодраг Јевремовић, секретар Савеза земљорадничке омладине, Душан Баранин, члан Главног одбора и Глигорије Ђерић.[81]

Захваливши се на избору и поздравивши све присутне, Томашевић је прво дао реч Анту Вркљану. Он је говорио о последицама рата у Хрватској и приликама у Хрватској сељачкој странци, пожелевши, на крају, „да српски сељаци окупљени у Земљорадничкој странци створе заиста један јединствен народноослободилачки фронт". Други говорник је био др Благоје Нешковић.[82] Прво је изнео развој НОП-а у Србији и у другим деловима Југославије, да би онда подвукао: „Ја се надам, другови и браћо, да ни Ви припадници Савеза земљорадника и сви ваши пријатељи нећете изостати и убудуће у борби за ослобођење наше земље, ни за обнову наше земље, и за учвршћивање наше демократске федеративне Југославије."[83]

Бранко Чубриловић је известио конференцију о свом раду у избеглиштву, наглашавајући да је инсистирао да избегличка влада призна НОП и писао писма Милану Гавриловићу и Слободану Јовановићу, на која није добио одговор, а затим и меморандум краљу Петру од 6. августа 1943. године, и да је на крају захтевао одвајање од Пурићеве владе, за коју је говорио да је „била фашистичкија од Павелићеве и Недићеве", за шта је добио подршку само од Мата Русковића.[84]

---

79 *Исто.*

80 *Исто*, стр. 2.

81 *Исто.*

82 Благоје Нешковић (1907–1984), лекар, професор. Од 1927. учесник је напредног студентског покрета. Члан КПЈ од 1931; добровољац у интернационалним бригадама у Шпанији; од 1941. секретар ПК КПЈ за Србију, на илегалном раду у Београду, до одласка у партизане. Од 1945. до 1948. секретар ЦК КПЈ Србије и председник владе НР Србије. Од 1948. до 1952. потпредседник владе ФНРЈ. Био је члан Политбироа ЦК КПЈ. Искључен је из Партије 1952. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. III, Београд, 2008, стр. 446.

83 *Исто.*

84 *Писмо Милану Гавриловићу*: „Према информацијама које сам добио у Америци и које стижу из земље, нешто се у земљи велико догађа. Дража Михаиловић не може бити вођа побуњеника из тих и тих разлога. Брате Милане, отвори очи, ви тамо у Слободановој другој влади, која је била влада шефова група, признајте Федеративну демократску Југославију а друго избаците Дражу Михаиловића из владе и гледајте како ћете што пре да ухватите везе са земљом." Истоветно писмо је упутио и Слободану Јовановићу. - *Село*, бр. 547, 1. април 1945, стр. 3.

Марко Вујачић, Јевто Павић, Васо Чубриловић, Миливој Црногорац, Петар Мундрић, Борисав Штављанин, Јован Ћетковић, Христивој Гајић, Драгиша Милетић, Косан Павловић, Обрад Дракулић и Ђорђе Крстић углавном су говорили о: Народноослободилачкој борби и њеним резултатима, Комунистичкој партији и маршалу Титу, учешћу представника и симпатизера Савеза земљорадника у њој, као и о потреби да Савез земљорадника приступи народноослободилачком покрету ради коначног ослобођења државе и Јединственом народноослободилачком фронту. Међу ретким занимљивостима била је изјава Христивоја Гајића, земљорадника из Трстенице код Обреновца: „Само замерам вођству што се није изјаснило да ли даље остаје земљорадничко или не.“ На то је одговорио Марко Вујачић, да је он као члан Главног одбора Савеза земљорадника и као сенатор ступио у борбу, и остао до краја, и као такав биран за потпредседника АВНОЈ-а.[85]

Московљевић је, с правом, све ове говоре оценио као агитационе. Изузео је једино говор Косте Костића, истичући да је „прави државнички, садржајан и мудар“.[86]

Коста В. Костић је говорио у име сазивача конференције. Он је подвукао „да је Земљорадничка странка била прва која је преко једног одбора саопштила још у Аранђеловцу да жели да сарађује“ са Народноослободилачким покретом и да су ти разговори почели. Истакао је значајну улогу Марка Вујачића у правилном току тих разговора, у којима је Савез земљорадника поставио само један услов, да у Фронт уђе „као странка“, уз објашњење: „Зато што сматрамо да земљорадници морају имати своју организацију и све циљеве које је Фронт поставио ми у целости усвајамо, јер су то циљеви који су у програму земљорадничке странке постављени. Ако Земљорадничка странка наиђе на правилно разумевање, ако се Земљорадничка странка у фронту осети као код своје куће, ја сам уверен да ће се наше присуство у том фронту врло брзо осетити. Наш је циљ да помогнемо народну борбу и да извесне ситне грешке на терену ако постоје, а оне сигурно постоје, отклонимо. Тако ће се врло брзо створити братство које ће нас везати можда за дуги период. Као странка улазимо јер хоћемо у фронт сложно, хоћемо у Фронт сви. И хоћемо гласно и јасно и у Фронту и ван Фронта да кажемо шта је добро, а шта рђаво. Ми знамо за особине нашег сељака. Он кад изађе сам он ћути. Овако кад је сакупљен у гомили, када је организован и када се склони иза неког, онда каже и `живео` и `доле`, а кад га истерате на чистину, самог, он каже увек: `тако је!` Хоћемо да будемо сложни са друговима у Фронту и да кажемо: другови, ово ваља што радите, а ово не ваља.“[87]

Костић је истакао да је са Фронтом утврђено „да Земљорадничка странка уђе као странка“, са својим главним и извршним одбором, који ће у

85 *Село*, бр. 547, 1. април 1945, стр. 5.
86 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 15. марта 1945.
87 *Исто.*

Београду имати свој „стални секретаријат“ и издавати лист *Село*, као орган странке. Зато је позвао делегате да прихавте резолуцију о уласку Савеза земљорадника у ЈНОФ.

Интересантан документ свога времена, Резолуција Савеза земљорадника, као и акт о приступању НСС у ЈНОФ, показује „извесно прилагођавање ситуацији и политици КПЈ, која је победнички изашла из рата“ и тежњу за успостављање „грађанског плуралистичког система по окончању рата у западним деловима Југославије и коначном слому фашизма“.[88] У њој је изнета прошлост Савеза земљорадника, са нагласком да је та странка „упркос тешким политичким приликама у бившој Југославији и `несрећним односима у самој странци` била `једна од носилаца борбе` против ненардоних режима“. Оштро је осуђен рад и држање вођства странке у емиграцији на челу са Миланом Гавриловићем, као и оних који су пришли покрету Драже Михаиловића. „Њима је одузето `свако право да представљају странку и говоре у име ње`.“ На крају, у Резолуцији је подвучено „да су представници странке – радећи у духу својих идеја и сматрајући да ће тиме дати највећи допринос борби за коначно ослобођење, обнову и демократију – једногласно одлучили да приступе НОП-у, те да позивају све чланове странке `да ступе у Јединствени народноослободилачки фронт у целој земљи`“.[89]

Р е з о л у ц и ј а[90]

1) Земљорадничка странка као класни земљораднички покрет, према своме програму и расположењу својих чланова, у унутрашњој политици имала је да се бори, у тесној сарадњи са радничком класом, за пуну политичку и привредну демократију, а у спољној политици, већ од првих дана свога рада борила се за што тешње односе са Совјетском Русијом и наслон на њу, као гарантију опстанка и напретка Југославије. Забраном Комунистичке станке, Земљорадничка странка је дошла у јавном политичком животу на крајњу левицу и скоро двадесет година имала је најоштрији опозициони став према свима владама које су се за то време смењивале, подневши велике жртве у глобљењу, прогањању, премлаћивању и убијању својих чланова.

2) Историја ће казати колико је Земљорадничка странка у периоду од 1918–1941. године успела да унесе тих напредних и социјалдемократских идеја у широке масе нашег села. Ако његов успех није био већи, кривица је до општих политичких прилика у Југославији, а и до несређених односа у самој странци. Ипак за време шестојануарске диктатуре, у периоду од 1929–до 1939 године Земљораднички покрет је био један од носилаца борбе противу те диктатуре. На хиљаде његових чланова је хапшено и пребијано по

88 Драгољуб Петровић, *н. д.,* стр. 173, 174.

89 Đoko Tripković, *n. d.*, str. 218.

90 Драгољуб Петровић, *н. д.,* стр. 173, 174; *Село*, бр. 547, 1. април 1945, стр. 5.

полицијским затворима широм целе државе. Ако је та држава онаква каква је ушла у рат 1941. године била слаба, разрована, духовно, политички и војнички неспремна то није била кривица Земљорадничког покрета.

3) Страшни догађаји историјски, који су почели нападом фашистичких сила, унели су забуну и у редове Савеза земљорадника. Кад је после слома државе 1941. године почео под вођством комунистичке странке и маршала Тита, велики народноослободилачки покрет против окупатора, широке масе села биле су оне, које су тај покрет примиле и на својим плећима носиле.

У првим редовима борбеног сељаштва у Народноослободилачком покрету били су и чланови наше странке. Наши другови из Србије, Црне Горе и Босне дали су огромне жртве у редовима Народноослободилачког покрета. Исто тако огроман број чланова Земљорадничке старнке Србије и по цену губљења главе одупирао се да ступи у редове Драже Михаиловића и другова, иако су политичке прилике у Србији биле за време окупације другачије него у осталим крајевима. Супротно томе један део од вођства странке, на челу са др Миланом Гавриловићем[91] заузело је држање које није било у складу са програмом странке и интересима државе. Под њиховим утицајем неки чланови странке узели су учешћа у противнародном покрету Драже Михаиловића. Због таквог њиховог рада најоштрије их осуђујемо, одузимајући им свако право да представљају станку и говоре у име ње.

4) Захваљујући јуначкој борби најбољих синова наше земље, кроз Народноослободилачки покрет под руководством маршала Тита, а уз помоћ братске и јуначке Црвене армије, ослобођена је скоро цела наша отаџбина од фашистичких окупатора и њихових помагача у земљи. Користећи се овом слободом чланови Главног одбора и остали представници Земљорадничке странке, пошто су саслушали реферате својих чланова о општој политичкој ситуацији и преговорима, једногласно одлучују да Земљорадничка странка приступи Јединственом Народно ослободилачком покрету, примајући у целости декларацију ЈНОФ-а од 31. 12. 1944. године, као и декларацију Привремене владе Демократске федеративне Југославије. Чинећи овако, ова скупштина сматра да тиме ради у духу идеја Савеза земљорадника и двадесетпетогодишње борбе, и да ће на тај начин највише и најбоље допринети коначном ослобођењу, обнови, као и завођењу пуне политичке и привредне демократије што подразумева потпуно активирање широких сељачких и радничких маса у сарадњи са напредном интелигенцијом.

5) Позивамо све своје чланове да ступе у Јединствени народнослободилачки фронт у целој земљи.

---

91 Милан Гавриловић (1882–1976), правник, политичар, париски доктор права, Пашићев секретар у Министарству иностраних послова, дипломатски чиновник у Лондону и Паризу; секретар и потпреседник Главног одбора Савеза земљорадника после смрти Јоце Јовановића Пижона 1939; југословенски посланик у Москви 1940; министар у неколико емигрантских влада Краљевине Југославије. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 181.

Ова резолуција је усвојена већински. Њен коначни текст, који је Московљевић оценио као мешавину „ни вода ни вино“,[92] израдио је Јевто Павић, на основу предлога Милоша Московљевића и Васа Чубриловића.

Три члана Главног одбора која су се одвојила од мишљења саме скупштине и новоизабраног председништва нису могла променити политичку линију странке,[93] која се спојила са линијом ЈНОФ-а. Није су ту, дакле, радило ни о каквом новом расцепу страначког вођства. И даље је једино остао само расцеп проузрокован радом Милана Гавриловића у емиграцији и приступањем неких првака Савеза земљорадника четничком покрету Драже Михаиловића још 1941. године.[94] Гавриловићево званично одстрањење из странке било је отуда неминовно. „У Земљорадничкој странци као заклети непријатељ наше народноослободилачлке борбе, окорели рекационар и издајник, који је у иностранству нанео велике штете нашем народу, показао се ранији шеф странке Милан Гавриловић. Његово чишћење из странке је, према томе, било неопходност и нужност.“[95]

Одричући се својих вођа које су сарађивале и још сарађују са Дражом Михаиловићем, „Савез земљорадника ступио је у ЈНОФ с најбољом вољом и пуном искреношћу, сматрајући да су циљеви ЈНОФ-а истоветни са његовим циљевима и да је Фронт најбоља гаранција да се више никад неће повратити фашистички режим и диктатуре, који су били сметња остварењу земљорадничког програма.“[96] Колико је ово приступање Савеза земљорадника ЈНОФ-у, његово „формално, званично учешће у њему“, које није било „резултат неке преговарачке вештине или `дипломатије`“,[97] заправо „потврда жеља и захтева“ широких слојева народа, па и његових ранијих присталица, тешко је закључити.

Сутрадан по одржаној конференцији, 15. марта 1945, одржана је и седница Главног одбора Савеза земљорадника, у који је кооптирано петнаест млађих интелектуалаца.[98] Формиран је и Извршни одбор од 25 чланова, међу којима су била само два земљорадника. Руководство Извршног одбора чинили су: председник – Косан Павловић; I потпредседник Марко Вујачић; II потпредседник др Бранко Чубриловић; III потпредседник Мита

92 *Исто;* Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 7, Београд, 1997, стр. 240.

93 *Село*, 570, 7. октобар 1945, стр. 3.

94 „Група истакнутијих првака бившег Савеза земљорадника (М. Вујачић, браћа Чубриловић – Бранко и Васо, Јован Ћетковић) укључује се у ЈНОФ 14. марта 1945, изазивајући тиме и формални расцеп вођства странке, до којег је фактички дошло радом Милана Гавриловића у емиграцији и приступањем више политичара Савеза земљорадника у Србији још 1941. четничком покрету.“ - Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд, 1992, стр. 680.

95 *Глас*, 20. март 1945, стр. 2.

96 *Село*, 547, 1. април 1945, стр. 1.

97 *Глас*, 20. март 1945, стр. 2.

98 Главни одбор су попунили: Радомир Стевановић, инж. Коста Костић, инж. Велимир Ратковић, Тодор Крушевац, Јован Петковић, Миодраг Јевремовић, инж. Миливој Шарковић, Велимир Скерлић, Миливој Жугић, инж. Драгутин Милошевић, Александар Миловановић, др Михаило Смиљанић, Милован Мајсторовић, Драгомир Тодоровић и Дејан Вујасиновић. *Село*, бр. 547, 1. април 1945, стр. 6.

Станисављевић; генерални секретар Милан Ср. Поповић; I секретар Душан Баранин; II секретар Миодраг Јевремовић; благајник Мато Русковић.[99]

Лично погођен односом страначког вођства, као и избором Милана Поповића[100] за главног секретара, за кога је истицао да је „човек слабе памети и културе", и понављањем старих мана: „неспособност за организацију, бескрајне говоранције, гурање у вођство", Московљевић је стекао „рђав утисак о будућности странке". Не очекујући од ње „ништа добро", у дневнику је записао: „И бојим се да нећу дуго остати у Главном одбору. Главно је да се странка, преко нас, оградила од Милана Гавриловића и оштро га осудила. Чини ми се да нису сви лака срца пристали на то. Сви они, с друге стране, нарочито истичу индивидуалност странке, што значи да нису искрено ушли у народни фронт. А неки уопште нису дошли, као Јован Здравковић, Драгиша Здравковић, Милан Влајинац, Закић, Ст(аниша) Костић, Страхиња Суботић и Богосав Алексић. Ти се уздају у Енглеску, чији је амбасадор први стигао у Београд."[101]

Иако љут што није изабран у руководство Главног извршног одбора, Милош Московљевић је прихватио да, заједно са Велимиром Скерлићем и Радојицом Рмандићем, буде члан Културно-просветне секције, једне од 11 секција формираних према статуту странке на седници Главног извршног одбора 19. марта 1945. године.[102]

---

99 Чланови Извршног одбора: Косан Павловић-Брђански, земљорадник; Добросав Томашевић, земљорадник; Марко Вујачић, потпреседник АВНОЈ-а; Јован Ћетковић, потпреседник ЦАСНОС-а и повереник пољопривреде Црне Горе; Милан Ср. Поповић, уредник *Села*; др Бранко Чубриловић, бив. министар; инж. Коста В. Костић, управник Савеза земљорадничких произвођачких задруга; Јефто Павић, повереник финансија Црне Горе; др Милош Московљевић, професор; инж. Радмило Митровић, чин. Министарства финансија; Тодро Крушевац, уредник *Прегледа*; Мита Станисављевић, повереник финансија Србије; инж. Радомир Стевановић, чин. ПАБ и члан ЈНОФ-а Београда; инж. Миливоје Шарковић, помоћник управника Савеза земљорадничких произвођачких задруга; др Голуб Марковић, адвокат; Миодраг Јевремовић, уредник *Земљорадника* и *Бразде*; Велимир Скерлић, прив. чиновник; др Михаило Смиљанић, чин. Министарства финансија; Александар Миловановић, чиновник ИНОО града Београда; Радојица Рмандић, управитељ основне школе; Мато Русковић, виши чиновник Народне банке; Цветко Симовић, адвокат; Душан Ивовић, повереник за Санџак, и прота Ђорђе Врањешевић.

100 Милан Поповић рођен је у Белој Паланци. Истакнути је члан Савеза земљорадника; уређивао је лист *Село;* за време Другог светског рата агитовао је међу присталицама Савеза земљорадника за покрет Драже Михаиловића. По окончању рата улази у Народни фронт, а затим и у власт. Био је министар и члан Извршног већа за Србију; више пута је биран за народног посланика. - Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. II, Београд, 2008, стр. 201.

101 Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 15. марта 1945.

102 Састави секција: 1) *Организациона*: Милан Ср. Поповић, Миодраг Јевремовић, Душан Баранин; 2) *Идеолошко-политичка*: Коста В. Костић, Марко Вујачић, Бранко Чубриловић, Мита Станисављевић и Милан Поповић; 3) *Правно-законодавна*: др Михаило Смиљанић, Александар Миловановић, др Славко Петровић; 4) *Привредна*: инж. Радомир Стевановић, Мата Русковић и Александар Миловановић; 5) *Пољопривредна*: др Драгомир Ђосић, инж. Миливоје Шарковић, инж. Рудолф Турк, инж. Сретен Јакшић; 6) *Задружна*: др Голуб Марковић, инж. Коста В. Костић, инж. Миливоје Шарковић, инж. Радмило Митровић, Јован Живанић; 7) *Финансијска*: Мато Русковић, др Михаило Смиљанић и Мита Станисављевић; 8) *Техничка*: инж. Драг. Милошевић, инж. Велимир Ратковић, инж. Станојчић, инж. Драгољуб Пантић; 9) *Културно-просветна*: др Милош Московљевић, Радојица Рмандић, Велимир Скерлић; 10) *Здравствена*: др Бранко Чубриловић, др Богдан Петровић, Мита Станисављевић; 11) *Пропагандистичка*: Миодраг Јевремовић, Душан Баранин.

На седници Политбироа ЦК КПЈ одржаној 15. марта 1945, Јосип Броз Тито је Скупштину Савеза земљорадника оценио „као добит за НОП и констатовао да су они `у већини вољни за сарадњу`", што је, несумњиво, представљало „сигурну препоруку Савезу земљорадника за улазак у Фронт".[103]

Извршни одбор ЈНОФ-а пријаву Савеза земљорадника за улазак у Фронт разматрао је 18. марта 1945. Благоје Нешковић је реферисао о преговорима са страначким првацима. Истичући да је скупштина странке „протекла у пуној сагласности", он је закључио да је „приступање Земљорадничке странке Фронту велики успех за Фронт". Након примедбе Животе (Живорада) Ђермановића „да је непотпун део Резолуције Савеза земљорадника који се односи на његове чланове чији се рад осуђује, јер их је `требало не само осудити, него и избацити из странке`", уследила је жива дискусија.[104] Нарочито је интересантно и исцрпно било излагање др Драгољуба Јовановића, будући да је његово инсистирање на сарадњи са комунистима било и један од узрока издвајања Народне сељачке странке из Савеза земљорадника. Он је на почетку истакао: „Незгодно ми је да говорим о приступању Земљорадничке странке Фронту, зато што смо ми, чланови Народне сељачке странке, у томе заинтересовани. Ми можемо само да се радујемо што данас на нашу линију долазе људи са којима се скоро двадесет година сукобљавамо око начела која чине суштину народноослободилачке борбе. Ми поздрављамо њихов долазак, радујемо се што они излазе на друм којим ми од почетка идемо. Али не можемо да сакријемо нашу зебњу и не можемо да се не питамо: да ли они долазе искрено и дефинитивно, да ли су сазрели и преврели?" Даље је навео питања неспоразумевања левице и деснице у ранијем Савезу земљорадника, затим неопходност чишћења деснице од конзервативних и реакционарних елемената, као и потребу њеног изјашњавања да се у Фронту ангажује „потпуно и тотално", „без икакве резерве, без икакве задње мисли", што је објаснио: „Ми имамо право да тражимо ово изјашњавање од земљорадничке деснице, зато што су нам ти људи крв пили годинама баш на оним питањима на којима данас улазе у Јединствени народноослободилачки фронт. Нарочито на сарадњи са комунистима и на питању Русије. Зато морамо да сумњамо и да тражимо обезбеђење. Нека они узму на себе да гарантују за сваког свог члана, за сваког свог човека, као што чинимо ми и као што ћемо убудуће чинити. Тражимо то од свих странака које хоће да као такве буду укључене у Фронт."[105]

Подстакнут Јовановићевом изјавом да свака странка треба да гарантује за свог члана, попут Народне сељачке странке, којом је алудирао и на то што се у Резолуцији Савеза земљорадника изричито не истиче да је Милан Гавриловић искључен из странке, Јаша Продановић је изнео

103 Đoko Tripković, *n. d.*, str. 218.

104 *Исто.*

105 Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 7, Београд, 1997, стр. 240, 241.

мишљење да је искључење Милана Гавриловића и његових истомишљеника „ствар саме земљорадничке странке“ и да се Извршни одбор ЈНОФ-а „не може упуштати у интерне послове једне странке“. Бранећи ставове Скупштине Савеза земљорадника, Васо Чубриловић је нагласио „да је сада важна тактика и да не треба вршити нагле промене са људима“.[106]

После Јовановићевог излагања и њиме изазване дискусије,[107] председавајући је констатовао „да се нико не противи примању Земљорадничке странке (Савеза земљорадника), па је тако и одлучено“.[108]

Приступањем Савеза земљорадника завршен је процес уласка бивших грађанских политичких странака у ЈНОФ Србије. Уласком у ЈНОФ Савез земљорадника је, као и све остале странке у њему, изгубио своју посебност. Био је без свога страначког програма и засебне страначке организације. ЈНОФ отуда није ништа изгубио од своје „јединствености“ и није постао коалиција странака, будући да за то није било довољно што су грађанске политичке партије имале своје представнике у његовом извршном одбору и пленуму, „у чему су постојали формални елементи коалиције“ странака.[109]

106 Đoko Tripković, *n. d.,* str. 218.

107 Драгољуб Јовановић у својим *Политичким успоменама* истиче да дискусије није било, док Милош Московљевић у свом дневнику износи нешто другачији став о пријему Савеза земљорадника у ЈНОФ: „Из записника прошле седнице видео сам да су Драгољуб и његов Шопић били против примања Савеза земљорадника у фронт, тврдећи да он није идејно за фронт. Само ако би били сигурни да су сви његови чланови, од председника до последњег редова, били једнодушни, могли би се примити. Ипак после говора Јаше Продановића, др Нешковића и др. примљени смо једнодушно.“ - Архив САНУ, Рукопис дневника Милоша Московљевића, белешка од 23. марта 1945. године.

108 Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. 7, Београд, 1997, стр. 240, 241.

109 Đoko Tripković, *n. d.,* str. 219.

Summary

Momčilo Isić, Ph. D.

The Peasant Alliance Joins the United National Liberation Front

Abstract: The paper aims to show the course of events that led the Peasant Alliance to join the United National Liberation Front (UNLF) and to highlight its characteristics primarily on the basis of diary entries written by Miloš Moskovljević, one of the prominent leaders of the Peasant Alliance.

Key words: Peasant Alliance, United National Liberation Front (UNLF), Serbia, National Liberation Movement (NLM), Communist Party of Yugoslavia (CPY)

The Peasant Alliance, the third strongest bourgeoisie party in Serbia until the proclamations of the 6 January dictatorship, almost disappeared from the political scene at the beginning of WWII. Part of the leadership: Milan Gavrilović, Branko Čubrilović, Miloš Tupanjanin, Kosta Krajšumović and Mato Rusković went abroad where most of them opted for the King and movement of Draža Mihailović. Others, mostly in Montenegro, supported the National Liberation Movement (NLM) and actively participated in it, while the third part joined the quisling groups in the country or became passive. The National Liberation Movement shifted most of its operations into Serbia in the summer of 1944, liberating Serbia and Belgrade, thus prompting the leaders of the Peasant Alliance to show greater interest in the National Liberation Movement. On the other hand, the Communist Party of Yugoslavia was interested in attracting uncompromised bourgeoisie politicians, as many as possible, into joining the National Liberation Movement primarily through National Liberation Front in order to gain support of people from all classes of society for its struggle for the final liberation of the country and the development and reconstruction of the country.

Thanks to prominent leaders like Marko Vujačić, Jovan Ćetković and Jefta Pavić who had already demonstrated their support to the National Liberation Movement (NLM), a number of uncompromised party leaders like Miloš Moskovljević and two leaders: Branko Čubrilović and Mate Rusković who acknowledged the National Liberation Movement while being abroad, the leadership of NLM accepted the Peasant Alliance into the United National Liberation Front, as a party with its Main Board and Executive Committee, Secretariat and party newspaper *Selo* (Village), after the party had accepted the resolution on joining the UNLF at its national conference on 14 March.